

A Jugoszláviára „zúduló” etnikai polarizáció tanulságai

Somer, Murat: *Cascades of Ethnic Polarization: Lessons from Yugoslavia*. =
The Annals of The American Academy of Political and Social Science, 573. vol. 2001. 1. no. 127–151. p.

A szerző a „zuhatag” („cascade”)-elmélet gazdag irodalmát felhasználva elemzi a Jugoszláviában az utolsó két évtizedben (?) kialakult és rendkívüli gyorsasággal eluralkodott éles nemzetiségi ellentéteket.

A soknemzetiségű jugoszláv államot az első világháborút lezáró Párizs-környéki békeszerződések hozták létre. A második világháborút követő Tito-i évtizedek homogenizáló központi politikája és hamis ideológiája átmenetileg elnyomta az etnikumok közötti különbségeket, vagyis a különböző nemzetiségek az ún. „*divisive image*”-e („másoktól megkülönböztető ön-képe”) nem tudott a felszínre jutni. A diktátor halála után azonban az eltelt évtizedek során az emberekben felgyülemlett indulatok és etnikai érzések robbanásszerűen törtek fel, és „zuhatagként” árasztották el az emberek hétköznapjait. Ennek következményei katasztrofálisak voltak a gazdaság és az egész társadalom számára.

A polarizáció révén a különböző nemzetiségek az együttműködő csoportokból egymást kölcsönösen kizáró és egymást ellenségnek tekintő népek válnak. Az ellentétek legfontosabb forrásai az előítéletek és a párbeszéd hiánya. A folyamat az egyének szintjén zajló elkülönülési törekvések tömeges megvalósulását jelenti, aminek következménye a soknemzetiségű társadalmak felbomlása általában háborúk árán. Jugoszlávia esetében azonban a kép nem ennyire tiszta és egyértelmű. Az 1980-as évek előtt ugyanis számos jel mutatott arra, hogy igenis lehetséges a különböző etnikumok békés együttélése egy állam keretei között. Ezt bizonyítja számos társadalmi felmérés és a vegyes házasságok viszonylag magas száma. Mindez azt jelenti, hogy a nemzetiségek „tradicionális szembenállása” korántsem volt annyira éles 1980 előtt, hogy egyrészt lehetetlenné tegye a kormányzati szándék ellenére az etnikumok békés egymás mellett élését, másrészt pedig, hogy az utóbbi húsz év során lezajlott eseményeket döntően befolyásolták konkrét politikai helyzetek és a pillanatnyi érdekek.

A „kaszád” elnevezést („*cascade*” = „*vízésés*”, „*zuhatag*”) olyan önmagukat erősítő társadalmi folyamatokra alkalmazza a szakirodalom, amelyek során az egyének közötti kapcsolatok és viselkedési formák csoportos méreteket öltenek, vagyis az egyes emberek viselkedése a csoport többi tagjának magatartásától függ, azt követi. Nevezhetjük a jelenséget „társadalmi laviná”-nak („*snowball*”) vagy „láncreakció”-nak („*chain reaction*”) is, hiszen a folyamat lényege az, hogy egy radikális szűk csoport által felmutatott és felnagyított etnikai öntudat (ez az a bizonyos „*divisive image*”) talál követőkre a nemzetiség többi tagjában, s minél többen kezdik el magukénak vallani az adott ideológiát, annál több új tagot nyerne meg, illetve annál több „tétovázót” győznek meg viselkedésük helyességéről. Nevezik ezt „*bandwagoning*”-nak is, ami a felvonulásokon a zenészek kocsjára utal, amely reklámot csinál az eseménynek, az embereket az ünnepen való tömeges részvételre buzdítja, s minél többen „ugranak fel” a „*bandwagon*”-ra, annál hihetőbb és így annál sikeresebb lesz a kampány. Ezek a folyamatok juttatták Miloševićet hatalomra, és ugyanezek a tényezők azok, amelyek megdöntötték az uralmát, és a helyére Kostunicát állították.

A nemzetiségek önmagukról kialakított képe identitásuknak az adott társadalmi és nemzetállami környezetben elfoglalt helyzetét jelenti. Az ily módon megformált ön-képeket három alapvető csoportba lehet osztani:

- *másokkal konfrontáló ön-kép* („*clashing image*”), amely kizár és ellenséggé állít be más etnikumokat, s akikkel ezáltal a közös államiság is elképzelhetetlen;
- *másoktól elhatárolódó ön-kép* („*divisive image*”), amely csak annyiban tér el az előzőtől, hogy nem tekinti közvetlen ellenségnek a szomszédos népeket. E helyett viszont itt erős a „*mi-ők*” elkülönülés, emiatt pedig nagyok a társadalmak elválasztó távolságok;
- *másokkal együttműködő ön-kép* („*compatible image*”), ahol a fenti elzárkózó és ellenséges törekvésekkel szemben a csoportot egy befogadó, másokat támogató és egy állam keretei között együtt élni tudó és akaró magatartás jellemzi.

Ezek a nemzetiségi „*image*”-k csak akkor terjedhetnek el, ha nagy nyilvánosságot kapnak. Ezzel a közösségi szinten történő kifejezéssel azonban együtt jár az, hogy az ön-kép sokszor hamis, és az emberek megtévesztésére és manipulációjára használják fel az abban érdekelt csoportok. Ha mindez az összetartozás-érzés eltúlozását és mesterséges felerősítést jelent, akkor „*etnikai fanatizálás*”-ról beszélünk („*upward preference falsification*” – „*pozitív irányú preferencia-hamisítás*”). Ennek következménye az egyének radikalizálódása, vagyis az addigi más etnikumokkal „együttműködő” szemlélet a közösség által diktált „elkülönülővé” vagy „konfrontálóvá” válik. Ez a viselkedés megnyilvánulhat csak a személyes kapcsolatokban, ekkor beszélünk „*egyéni etnikai polarizáció*”-ról („*private ethnic polarization*”), de ölthet tömeges méreteket, és nyilvánosan is felszínre kerülhet. Ezt pedig „*társadalmi etnikai polarizáció*”-nak („*public ethnic polarization*”) nevezzük.

Mindezek mellett az önképet negatív irányban is hamisítani lehet. Ennek lényege a különbségek eltüntetése, az egyéni nemzetiségi identitások megszüntetése, kiirtása, vagyis egyfajta ideológiai és etnikai homogenizáció. Ezt „*negatív irányú preferencia-hamisítás*”-nak nevezi a szakirodalom („*downward preference falsification*”). Minél erősebb ez a hatás, annál radikálisabb lesz a megszűnését követő és a kialakuló társadalmi polarizáció révén tömegessé váló ellenhatás, aminek Jugoszlávia esetében is tanúi lehetünk.

Jugoszlávia esetében tehát a szocializmusból a liberális demokráciába és piacgazdaságba való átmenet sikertelen volt. Ennek fő oka azokban az etnonacionalista mozgalmakban keresendő, amelyek segítségével a jugoszláv vezetők Tito halála után hatalomra tettek szert, illetve meglévő pozícióikat stabilizálták. Az azonban talán még Miloševićet is meglepte, hogy az etnikai gyűlölet milyen intenzíven robbant ki, és mekkora méreteket öltött. Fontos szerepet játszott a feszültségek gerjesztésében az ideológia szolgálatába állított tömegtájékoztató, amely hálás közönségre talált a lakosság köreiből, s ennek következménye volt a társadalmi párbeszéd teljes elfordulása a Tito-i évtizedek alatt hirdett egységtől és testvériségtől. Bár azt világosan kell látnunk, hogy Jugoszlávia 1980 előtt sem volt – a látszat ellenére – nemzetiségi mintaállam. Látványos ellentétek ugyan nem léteztek, a rendszer azonban nem győzte meg az embereket külön-külön az etnikumok békés egymás mellett élésének fontosságáról, vagyis hiányzott egy egységes jugoszláv nemzeti identitás kialakítása az etnikai öntudattal szemben. Az ideológia másik eleme volt a „*negatív irányú preferencia-hamisítás*”, ami hivatalos szinten formálissá tette a nemzetiségek közötti különbségeket. 1980 után aztán mindezek a mulasztások és hibák hatványozottan éreztették hatásukat: az emberek fogékonyságát kihasználva a vezetők etnikai szólamaikkal egymás ellen fordították a békés közösségeket, tág teret nyitva a nacionalizmusnak, amely az addigi elbagatellizálás helyett felnagytotta a nemzetiségek kö-

zötti különbségeket a valóságosnál nagyobbak és egymás érdekeit sértőnek állítva be azokat.

Ami a jugoszláv társadalom 1990 előtti valóságos viszonyait illeti, számos jel utalt az etnikumok közötti közeledésre. Még 1989-ben is a házasságok átlagosan 13%-a vegyes házasság volt. A rangsor élén a Vajdaság állt 28,4%-os aránnyal, míg Koszovóban ez a szám csak 4,7%-ot ért el. (Ellenpéldaként álljon itt az Egyesült Államok, ahol fehér-fekete vegyes házasságok aránya 1994-ben mindössze 0,5% volt.) Ugyancsak ide tartozik az az adat, miszerint a lakosság 5,4%-a vallotta magát 1981-ben „jugoszlávnak”, vagyis nem valamelyik nemzetiségi közösség tagjának, hanem a jugoszláv állam polgárának. A Vajdaságban és Horvátországban ez az arány 8,2% volt, míg Koszovóban mindössze 0,1%.

Jugoszlávia gazdaságilag a „kommunista Balkán” legfejlettebb országának számított, ahol az 1970-es években átlagosan 6,4%-kal növekedett a gazdaság évente. Azt is látnunk kell azonban, hogy az ország egyes régiói között a gazdasági fejlettség terén óriási különbségek voltak. 1988-ban például az egy főre jutó GDP Szlovéniában 5918 USD volt, Koszovóban pedig 662 USD. A fejlett régiók természetes igénye és érdeke volt a függetlenség és az elszakadás a kevésbé fejlett országrészekről. A szegényebb térségek lakosai pedig kizsákmányolva érezték magukat. Mindezek újabb interetnikai ellentéteket szültek, és lehetőséget adtak a radikális nézetek elterjedésének.

Mindezek mellett az ország politikailag is kitűnt a térség államai közül. 1955-ben az indonéziai Bandungban 28 másik állammal együtt létrehozta az „El nem kötelezett államok” csoportját. A mozgalom legfontosabb célja a „tömbönkívüliség” fenntartása volt, ennek megfelelően Jugoszlávia nem volt tagja a Varsói Szerződésnek, és a KGST-ben is csak néhány bizottság munkájában vett részt. 1979-ben elhunyt Kardelj, a kommunista párt fő ideológusa, egy évvel később maga Tito is, ezzel pedig véget ért egy korszak, és a „jugoszláv”, valamint a „kommunista” fogalmak fokozatosan elveszítették a jelentésüket. Ehhez társult még az egyre nagyobb méreteket öltő munkanélküliség. Az emberek utolsó lelki támasza a nemzetiségi öntudatuk maradt. A válságot az ezt kihasználó társadalmi szintű polarizáció mélyítette el, egymás ellen fordítva az etnikumokat szociálisan, pszichológiailag, politikailag és végül katonailag is. A sajtó és a média ontotta a bosszúvágytól fűtött nyilatkozatokat, amelyek szándékosan szakítottak fel régi sebeket, és elevenítették fel talán már rég elfelejtett sérelmeket (például az usztasák vagy a csetnikek akcióit). Ennek egyenes következménye volt az, hogy az ellenségeskedés és a gyűlölet eluralkodott az emberekben, és mindez nagyban hozzájárult Milošević (és a többi nacionalista vezető: Tudjman vagy Kucan) hatalomra kerüléséhez. Ezt követően már csak idő kérdése volt a háború kirobbanása, ami nem sokkal a szlovén és a horvát függetlenség kiáltása után be is következett.

Befejezésül látnunk kell, hogy az etnikai polarizáció és ellenségeskedés megelőzhető és megfordítható folyamatok. Az előbbihez a másokkal együttműködő, multikulturális szemlélet elterjedése és a radikális etnikai csoportok megfékezése szükséges. Az utóbbi pedig a kormányoktól kívánja meg a kialakult feszültségeket enyhítő állami intézkedéseket, valamint az információ-monopóliumok megszüntetését.

Vadász Rezső